

Соціально-історична обумовленість кримінально-правової регламентації заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час спортивних заходів

О.Б. Сибаль
аспірант кафедри кримінального права та криминології, Львівський національний університет імені Івана Франка

Науковий керівник **В.М. Бурдін**, доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та криминології Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розкрито зміст існуючих у науці фізичного виховання та спорту основних теорій виникнення спорту. На основі аналізу історичних джерел кримінального права проілюстровано генезис кримінально-правових норм, що стосуються регламентації заподіяння шкоди під час спортивних заходів. Виокремлено причини дозволених існування силових контактних видів спорту в наш час.

В статье раскрыто содержание существующих в науке физического воспитания и спорта основных теорий возникновения спорта. На основе анализа исторических источников уголовного права проиллюстрирован генезис уголовно-правовых норм, касающихся регламентации причинения вреда при занятии спортом. Выделены причины разрешенности существования силовых контактных видов спорта в наше время.

The article deals with the content of major theories of sport existing in science of physical education and sports. Basing on the criminal law historical sources the genesis of criminal regulation concerning the injury infliction on the life or health of a person during sports activities is illustrated. The author pointed out the reasons for legality of strength and combative sports nowadays.

Ключові слова: *теорії виникнення спорту, історичні джерела кримінального права, причини існування силових контактних видів спорту в наш час.*

Постановка проблеми

Прагнення людей змагатися у фізичній силі, спритності та витривалості існувало завжди. У процесі історичного розвитку такого роду змагання в різних формах трансформувалися в сучасні силові та контактні види спорту, що становлять високий ступінь ризику спричинення шкоди здоров'ю та життю учасників. З'ясування соціально-історичної обумовленості їх виникнення та правової регламентації є однією з передумов належної кримінально-правової кваліфікації спортивного травматизму в нинішніх умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням історичних причин виникнення окремих видів спорту присвячені праці Б.Р. Голощапова, Є.Н. Грицака, С.І. Гуськова, Є.В. Конєвої, М.М. Лукашова,

В.К. Пельменєва, В.М. Платонова, Ю.Т. Чихачова та інших, у яких автори досліджують соціально-історичну обумовленість зародження фізичної культури та спорту. З'ясування особливостей охорони життя та здоров'я особи під час спортивних заходів в історії російського кримінального законодавства приділив увагу О.А. Скворцов [8].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нез'ясованими все ще залишаються питання причин історичного виникнення та сучасного існування власне силових контактних видів спорту, що становлять високий ступінь ризику спричинення шкоди життю чи здоров'ю особи. Окремої уваги також потребує дослідження генези кримінально-правової регламентації заподіяння

шкоди під час занять спортом на основі аналізу історичних джерел кримінального права України.

Формулювання цілей статті

Завданнями пропонованого дослідження є проведення ретроспективного аналізу еволюції історичних актів вітчизняного кримінального законодавства в частині, що стосується нормативно-правової регламентації заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час спортивних заходів, а також з'ясування на цій основі історичних причин виникнення окремих силових і контактних видів спорту та чинників, що зумовлюють їх існування в наш час.

Виклад основного матеріалу дослідження

У науці фізичного виховання та спорту існують різноманітні теорії походження останнього, кожна з яких по-своєму обґрунтовує причини та соціальну обумовленість виникнення цього явища.

1. Теорія гри (К. Бюхер, К. Гросс, Ш. Летурно, Ф. Шиллер). Відповідно до положень вказаної теорії спорт з'явився як практика й підготовка до трудової та військової діяльності [1]. Людина розвивалася розумово та фізично завдяки праці, а трудовий процес виник із гри [2, с. 5]. За твердженням Б.Р. Голощапова, більшість сучасних видів фізкультурно-спортивної діяльності сягає своїм корінням у трудову діяльність (ігри з м'ячем, підняття важких речей, полювання, стрільба з лука тощо), військову справу (стрільба, метання, біг на різні дистанції, єдиноборства, сучасне п'ятиборство тощо), необхідність долати значні відстані, перепони, сили природи (кінний спорт, ковзанярський і лижний, гребля, крос, плавання, бар'єрний біг тощо) [3, с. 5].

Варто зазначити, що вказана теорія знайшла відображення у вітчизняній історії. Так, за часів Київської Русі широко розповсюдженими були кулачні бої [4]. Відомим був також судовий поєдинок як спір між двома сторонами, у якому правоту доводили змаганням між позивачем і відповідачем «на кулаках». Учасник, який переміг суперника, вигравав судовий про-

цес [5, с. 251]. За твердженням Ю.Т. Чихачова, наявність у той час насильницьких змагань була зумовлена необхідністю підтримувати належну фізичну форму та бойові навички чоловічого населення з метою захисту від постійних нападів завойовників (половців, татар та ін.) [6, с. 8].

2. Теорія магії, культу (К. Дім, Б. Жиллет, В. Кербе, С. Рейнак). За твердженням вказаних науковців, фізичні вправи та ігри мають культове та твариноподібне походження [2, с. 5]. У контексті характеристики практичного втілення аналізованої теорії варто зазначити той факт, що на території Київської Русі, поряд із кулачними боями та судовим поєдинком, відомою була також «тризна» – заключна частина поховального обряду язичницьких слов'ян, урочисте прощання із загиблими воїнами у вигляді військових змагань з бігу, їзди на конях, кулачного та рукопашного бою, боротьби, стрільби з лука тощо. Ціль обряду – відігнати смерть від живих і продемонструвати свою життєздатність [7, с. 274]. Таким чином, є підстави вважати, що вказані змагання були своєрідним прообразом відповідних їм сучасних видів спорту.

3. Теорія надлишкової біологічної енергії (Г. Спенсер) розглядає спорт як біологічну необхідність, засіб реалізації природженого імпульсу руху. Прагнення до самореалізації є властивістю повноцінного життя та єдиним, що протистоїть смерті. Не менш важливою в цій теорії є необхідність у спорті як засобі звільнення від властивої людині агресивності, зайвої негативної енергії [1]. Заняття фізичною культурою та спортом розглядається як інстинкт, а тому суспільство не несе відповідальності за ті пороки, що вони породжують [2, с. 5]. Нам видається, що мається на увазі також заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи як негативні наслідки заняття окремими видами спорту.

4. Матеріалістична, марксистсько-ленінська теорія (Г.В. Плеханов, Н.І. Пономарьов). Відповідно до положень цієї теорії в основі виникнення спорту лежать два чинники – об'єктивний і суб'єктивний. До об'єктивного відноситься те, що у

процесі трудової діяльності (полювання, риболовля, збиральництво) людина постійно змушена була розвивати свої навички. Вправляючись, вона вдосконалювала фізичні якості (спритність, витривалість, швидкість, силу). До суб'єктивного чинника відноситься власне свідомість людини, яка придумала вправи для підготовки до трудової діяльності, встановила зв'язок між попередньою підготовкою та результатами полювання, а також організувала передачу досвіду отриманих навичок, тобто здійснювала фізичне виховання. На відміну від теорії гри, відповідно до положень матеріалістичної теорії спортивними ці вправи стали лише тоді, коли людина розпочала свідомо використовувати їх з метою розвитку власних фізичних якостей, виділивши з трудових дій у відносно самостійний вид діяльності [2, с. 5].

Як бачимо, фізична тренуваність, що систематично здобувалась у процесі історичної еволюції різноманітних силових видів змагальницької діяльності спортивної спрямованості, мала життєво необхідний характер і значною мірою обумовлювалася способом мислення, геополітичним розташуванням народу, особливостями світобачення, специфікою способу життя тощо [1].

Однак, із розвитком правової системи суспільства та становленням демократичних цінностей держава не могла не звертати увагу на проблему заподіяння шкоди життю та здоров'ю під час змагань, прототипів сучасних видів спорту. Очевидно, що заходи, які закінчувалися смертю чи тілесними ушкодженнями, із видовищних перетворилися в суспільно небезпечні [8, с. 6].

Уже в першому писаному джерелі вітчизняного права «Руській правді» (Просторовій редакції) у ст. 6 було встановлено: «Но оже будеть убил или в сваде, или в пиру явлено, то такое ему платити по верви ныне, иже ся прикладывають вирою» [9, с. 64; 8, с. 6-7]. Оскільки кулачні бої нерідко проходили під час святкувань, на весіллях та бенкетах, можна припустити, що вказана стаття застосовувалась і в разі порушення правил їх проведення, за-

значає О.А. Скворцов. Однак, при відсутності прямої вказівки на кулачні бої більш правильним, на думку автора, буде припущення, що вказана стаття в основному передбачала відповідальність за умисне вбивство [8, с. 7]. Аналогічно регламентувалося вбивство на бенкеті в короткій редакції «Статуту князя Ярослава Мудрого про церковні суди» (1051-1054 pp.), у ст. 29 якого зазначалося: «Свадебное и сгородное бои и убивство, аже что учиниться и душегубство, платяты виру князю с владыкою наполю» [9, с. 170; 8, с. 7].

У ст. 80 Псковської судної грамоти 1467 р. вказувалося: «А если кто с кем побьется в волости на пиру, или где инде, а только приставом не позовутся, а промеж себя прощенье возьмут, ино ту князю продажи нет» [9, с. 21]. Тобто, за заподіяння тілесних ушкоджень у процесі бійки чи кулачного бою винні особи не несли відповідальності, якщо в ході поединку не були порушені встановлені правила, а після його закінчення відбулося примирення суперників [8, с. 7-8].

У період XIV–XVII століть на землях України, що входили до складу Литви та Польщі, а з 1569 р. – Речі Посполитої, діяли Литовські Статути (1529, 1566 та 1588 pp.), Судебник Великого князя Казимира (1468 р.), Магдебурзьке право (зокрема, Саксонське Зерцало), польський законодавчий акт «Порядок», а також багато власне українських звичаєвих норм [10, с. 222], у яких, однак, не містилося жодних положень, що хоча б побічно стосувалися кримінально-правової охорони життя та здоров'я під час спортивних заходів.

Із приєднанням України до Росії (1654 р.) на її території почали діяти російські законодавчі акти, одним із найбільших та систематизованих було «Соборне Уложення» 1649 року. Як уже зазначалося, теорія кримінального права того часу вважала, що злочином є лише завідоме посягання, тобто не відносилися до категорії злочинних помилкові, необережні та випадкові діяння [11, с. 23]. Підтвердження цієї тези знаходимо у ст. 20 вищевказаного акта, норма якої вірогідно поширювалася також на позбавлення життя під час спортивних

заходів: «...кто какимнибудь обычаем кого убьет до смерти деревом, или камнем, или стреляючи из лука, или чемнибудь не нарочным же делом, а не дружбы и никакая вражды напередь того у того, кто убьет, с тем, кого убьет, не бывало, и сыщется про то допряма, что такое убийство учинилось не нарочно, без умышления, и за такое убийство никого смертью не казнити, и в тюрьму не сажати» [12, с. 250].

Як бачимо, підставами виключення кримінальної відповідальності за заподіяння смерті особі відповідно до положень вказаної статті були:

1) наявність звичаю, який допускав учинення таких діянь;

2) відсутність особистих неприязних відносин між заподіювачем шкоди та потерпілим;

3) відсутність умислу на позбавлення життя особи.

Військовий артикул 158 Петра I від 1715 р. передбачав заборону проведення дуелей, однак, як справедливо з цього приводу зазначає О.А. Скворцов, оскільки дуельний поєдинок проходив у зв'язку з образою однієї особи іншою, тобто з особистих неприязних відносин, вказана заборона жодним чином не стосується спортивних змагань [8, с. 9].

У 1743 р. з'являється проект першого Кодексу українського права «Права, за яким судиться малоросійський народ», який так і не став офіційним, однак його норми реально діяли [13, с. 125]. Положення документа, на жаль, жодним чином не стосувалися кримінально-правової регламентації заподіяння шкоди під час спортивних заходів.

Відповідно до ст. 261 «Статуту благочиння або поліцейського», який діяв на території України з 1782 р., проведення загальнонародних ігор і забав у місті без дозволу управи тягло покарання у вигляді триденного утримання на хлібі та воді [14, с. 379]. За твердженням О.А. Скворцова, проведення у той час народних ігор, у тому числі кулачних боїв, відбувалося з дозволу та під контролем поліції з метою забезпечення дотримання учасниками встановлених правил [8, с. 9]. Підставою

для такого рішення вірогідно були факти заподіяння шкоди життю чи здоров'ю учасників цих заходів.

З 1840-1842 рр. джерелами кримінального права в Україні стали 15-й том Зводу законів Російської імперії 1832 р. та введене в дію з 1846 р. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. зі змінами від 1857, 1866 та 1885 років. Однак, зазначені акти, на жаль, не містили спеціальних положень стосовно кримінально-правової регламентації заподіяння шкоди життю чи здоров'ю особи під час заняття спортом.

В Україні 20 листопада 1864 р. було прийнято і запроваджено «Статут про покарання, що накладаються мировими судьями», у ст. 38 якого зазначалося: «За сварки, бійки, кулачний бій чи іншого роду буйності у публічних місцях, а також за порушення громадської тиші винні підлягали арешту на строк не більше семи днів, або грошовому стягненню у розмірі не більше двадцяти п'яти рублів» [15, с. 400]. Таким чином, відповідно до положень вказаної норми, проведення кулачних боїв заборонялося. Причиною такого рішення, на наш погляд, поряд із необхідністю забезпечення громадського порядку, було також те, що під час змагань мали місце факти заподіяння шкоди здоров'ю їх учасників, у тому числі, зі смертельними наслідками.

Відповідно до § 291 Угорського кримінального уложення про злочини і проступки від 1879 р., що діяло на західноукраїнських землях, у разі, якщо смерть людини настала внаслідок незнання винним власної професії чи знань, або несумлінного їх виконання, або внаслідок недотримання існуючих у них правил, призначається ув'язнення до трьох років і грошовий штраф від ста до двох тисяч гульденів [16, с. 388]. Вважаємо, що ця норма також могла застосовуватись у випадках заподіяння смерті внаслідок порушення спортивних правил стосовно осіб, для яких заняття спортом входило у професійні обов'язки (спортсменів-професіоналів).

Ряд нормативно-правових актів, прийнятих на початку ХХ ст. (Кримінальне уложення 1903 р., Керівні начала з кримі-

нального права 1919 р., КК УРСР 1922 р., Основні начала кримінального законодавства 1924 р., КК УРСР 1927 р.), не містили жодних положень, що стосувалися б охорони життя та здоров'я під час спортивних заходів.

Варто зазначити, що у свій час правила проведення деяких видів змагань передбачали, що умисне заподіяння шкоди одним спортсменом іншому може спричинити настання кримінальної відповідальності [17, с. 62]. Ідеться про «Положення про змагання за першість СРСР з футболу 1938 року», у пункті 17 якого було передбачено, що вилучені з поля за дисциплінарні проступки гравці автоматично пропускають одну гру і в подальшому до рішення Головної спортінспекції до ігор не допускаються. У разі грубої навмисної гри – притягаються до кримінальної відповідальності [18, с. 15].

На думку Ю.В. Бауліна, такий підхід з огляду на категоричність і безапеляційність, а також те, що був сформульований у правилах громадської організації, а не нормативно-правовому акті, не може бути підтриманий. Більше того, історія підтвердила його практичне незастосування: жоден футболіст не був притягнутий до кримінальної відповідальності за грубу навмисну гру, яка спричинила травму суперника, хоча, безумовно, такі випадки мали місце [17, с. 62-63; 18, с. 15].

У 1958 та 1960 рр. було прийнято Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік і новий КК Української РСР відповідно. Однак, вказані акти також не містили спеціальних положень щодо кваліфікації заподіяння шкоди життю та здоров'ю під час спортивних заходів.

Заняття деякими видами спорту у досліджуваній період було обмеженим. Так, Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 24 грудня 1981 р. «Про доповнення Кримінального кодексу Української РСР статтею 224-1 і внесення зміни до статті 112 Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» було встановлено кримінальну відповідальність за незаконне навчання карате: «Порушен-

ня встановлених правил відкриття секцій спортивного карате або набору до них громадян чи навчання в секціях прийомів, заборонених спортивними правилами, а також самовільне, без дозволу відповідних органів, навчання прийомів карате, вчинені після застосування адміністративного стягнення за такі ж порушення, – караються позбавленням волі на строк до двох років або штрафом у розмірі до п'ятисот карбованців» [19]. Відповідну статтю було розміщено в Главі X КК УРСР, унаслідок чого вказане діяння кваліфікувалось як злочин, що посягає на громадську безпеку, громадський порядок і народне здоров'я. Цей крок, на наш погляд, був дещо нелогічним, оскільки під час вчинення насильницьких злочинів могли бути використані прийоми й інших контактних видів спорту, наприклад, боксу, дзюдо тощо.

Новий КК України набрав чинності 1 вересня 2001 р., однак він також, на жаль, не містить спеціальної норми, яка виключала б злочинність заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час заняття спортом.

Однією зі складових обґрунтування правомірності заподіяння шкоди під час заняття окремими силовими та контактними видами спорту, на наш погляд, є з'ясування причин їх існування в сучасних умовах, що можуть бути зведені до таких груп:

1. Історико-культурна та міжнародна традиція. Заняття деякими видами спорту є невід'ємним елементом національної традиції та культури народів, де вони виникли. Так, наприклад, дзюдо притаманне культурі Японії, ушу – Китаю, тайський бокс – Таїланду тощо. У свою чергу, автентичними для України можна вважати такі види спорту, як: козацький двобій та український рукопаш «спас». Той чи інший вид спорту був сформований у процесі історико-культурного розвитку конкретного народу, а тому його заборона та викорінення видаються практично неможливими та неприйнятними з позицій населення цих держав. Проте, справедливим буде зазначити, що вказаний висновок характерний не для всіх випадків, адже навряд чи істинно українськими можна вважати такі

види спорту, як, наприклад, французький бокс Сават, греко-римську боротьбу, карате, які, однак, є доволі поширеними в нашій державі. Вказана ситуація, вірогідно, пояснюється тим, що на певному етапі свого розвитку зазначені види спорту в силу різноманітних обставин набули широкої популярності, поширились у різних державах, стали елементом фізичної культури багатьох народів, які прагнули до порівняння своїх досягнень, виявлення кращих, задоволення спортивних амбіцій. З цією метою виникли різноманітні міжнародні змагання, що стали невід'ємним елементом міжнародного співробітництва держав у соціально-культурній сфері, а участь їх громадян у таких заходах – складовою престижу на міжнародній арені. Тому визнання в Україні вказаних видів спорту – данина міжнародній традиції, прояв прагнення нашої держави не відставати від світових соціокультурних тенденцій.

2. Необхідність зміцнення здоров'я та розвитку фізичних здібностей населення. Не викличе сумніву той факт, що заняття певними видами спорту нерідко виступає одним із найефективніших засобів реабілітації після різноманітних захворювань, травм чи ушкоджень, є запорукою ведення здорового способу життя та довголіття для людей старшого покоління, а також сферою реалізації фізичних даних (здібностей) молоді.

3. Необхідність здобуття окремими категоріями осіб захисних бойових навичок. Ідеться про заняття деякими силовими видами спорту як підготовку кадрів для Збройних сил держави та інших силових структур (органів МВС, СБУ, охоронних фірм тощо). Наприклад, існування таких видів спорту, як рукопашний бій та військово-спортивні багатоборства, значною мірою обумовлюється метою забезпечити фізичну готовність військовослужбовців до діяльності в бойових умовах.

4. Прагнення публіки видовищ і розваг як засобу проведення дозвілля. Видовищність окремих видів спорту (наприклад, боксу, футболу, хокею з шайбою) на сьогодні є надзвичайно високою, оскільки

вони приваблюють своєю яскравістю, непередбачуваністю та інтригою. Дух спортивної боротьби, демонстрація найвищої спортивної техніки, краса і пластика, очікування результату змагання викликає інтерес у мільйонів уболівальників [20, с. 49].

5. Комерційні чинники. Інтенсивна комерціалізація сучасного спорту пов'язується з отриманням доходів від спонсорської діяльності; продажу телевізійних прав на трансляцію найрізноманітніших змагань; рекламних кампаній; продажу білетів, символіки, атрибутики; засобів, одержуваних унаслідок укладення контрактів зі спортсменами і тренерами [20, с. 49].

Висновки

Узагальнюючи результати проведеного дослідження соціально-історичної обумовленості кримінально-правової регламентації заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час заняття спортом, варто зробити такі висновки:

- до основних теорій походження силових контактних видів спорту відносяться: теорія гри; теорія магії, культу; теорія надлишкової біологічної енергії; матеріалістична теорія;

- факти кримінально-правового регулювання заподіяння шкоди життю чи здоров'ю особи під час спортивних заходів у історичних джерелах кримінального права мають поодинокий характер та здебільшого стосуються змагань-прообразів сучасних видів спорту;

- причини існування в наш час видів спорту, пов'язаних із високою ймовірністю заподіяння шкоди життю чи здоров'ю особи, можуть бути об'єднані в такі групи:

- 1) історико-культурна та міжнародна традиція;

- 2) необхідність зміцнення здоров'я та розвитку фізичних здібностей населення;

- 3) необхідність здобуття окремими категоріями осіб захисних бойових навичок;

- 4) прагнення публіки видовищ і розваг як засобу проведення дозвілля;

- 5) комерційні чинники.

До актуальних питань досліджуваної тематики, що потребують подальшого розроблення, варто віднести, зокрема: встановлення умов правомірності заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи під час спортивних заходів як в Україні, так і зарубіжному законодавстві, а також виокремлення чітких правил кримінально-правової кваліфікації їх перевищення чи недотримання.

Список використаних джерел

1. Яковенко Ю. Теорії зародження спорту / Ю. Яковенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uastudent.com/teorii-zarodzhennja-sportu/>. – Загол. з екрана.
2. Пельменев В.К., Конеева Е.В. История физической культуры : Учебное пособие / В.К. Пельменев, Е.В. Конеева / Калинингр. ун-т. – Калининград, 2000. – 186 с.
3. Голощапов Б.Р. История физической культуры и спорта : Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Б.Р. Голощапов. – М. : Академия, 2001. – 312 с.
4. По наследству. Россия : стенка на стенку – русский кулачный бой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://vrn.best-city.ru/articles/?id=174>. – Загол. з екрана.
5. Рогов В.А. История государства и права России IX – начала XX веков / В.А. Рогов. – М., 1995. – 263 с.
6. Чихачев Ю.Т. Рукопашный бой : Учебник для курсантов и слушателей института / Под ред. Ю.Т. Чихачева – Ленинград, 1979. – 319 с.
7. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 608 с.
8. Скворцов А.А. Причинение вреда жизни и здоровью при занятиях спортом : проблемы уголовно-правовой квалификации / А.А. Скворцов; отв. ред. Н.А. Лопашенко. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 120 с.
9. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков : В 9 т. – Т. 1. : Законодательство Древней Руси / Под ред. О.И. Чистякова. – М., 1984. – 430 с.
10. Омеляненко М.І. Питання розвитку кримінального законодавства України щодо встановлення порядку поведження з майном, на яке накладено арешт або яке описано чи підлягає конфіскації / М.І. Омеляненко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 4. – С. 220-225.
11. Бернер А.Ф. Уголовное право : Части общая и особенная : Учебник / А.Ф. Бернер. – С.-Пб., 1865. – 916 с.
12. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. – Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства / Под ред. О.И. Чистякова. – М., 1985. – 520 с.
13. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : навч. посібн. / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – Львів : Тріада плюс, 2000. – 392 с.
14. Российское законодательство X–XX веков : В 9 т. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма / Под ред. О.И. Чистякова; Отв. ред. тома Е.И. Индова. – М. : Юридическая литература, 1987. – 527 с.
15. Чистяков О.И. Российское законодательство X–XX веков : Судебная реформа. В 9-ти томах. Т. 8 / Отв. ред. Б.В. Виленский; Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1991. – 496 с.
16. Гончаренко В.Д. Хрестоматія з історії держави та права України : У 2-х томах / За ред. В.Д. Гончаренка. – Т. 1 – К., 2001. – 463 с.
17. Баулин Ю.В. Причинение вреда с согласия «потерпевшего» как обстоятельство, исключающее преступность деяния / Ю.В. Баулин. – Харьков : Кроссрууд, 2007. – 99 с.
18. Футбол-89 : Справочник-календарь / Автор-составитель П. Алешин, под общ. ред. Б. Федосова. – М. : Московская правда, 1989. – 82 с.
19. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про доповнення Кримінального кодексу Української РСР статтю 224-1 і внесення зміни до статті 112 Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» від 24 грудня 1981 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://www.licasoft.com.ua/component/lica/?view=dir&type=1&base=1&menu=569815&id=%3C%3F%3D%24row%5B^ID^%5D%3F%3E>. – Загол. з екрана.
20. Лубышева Л.И. Социология физической культуры и спорта : Учебное пособие / Л.И. Лубышева. – М. : Академия, 2001. – 240 с.